॥ अथ श्रीमुद्गलपुराणं प्रारभ्यते ॥

— प्रकाशकम् :—

मुद्गलयोगप्रकाशनमण्डलम्

अ. सा. राजाध्यक्ष

१०४, लक्ष्मी निवास, हिंदु कॉलनी

दादर - मुंबई ४०० ०१४

ऑक्टोबर १९७९

मूल्यम रुप्यकाणि ११०

ग्रन्थोऽयं मुंबय्यां

निर्णयसागराख्ये मुद्रणालये

लक्ष्मीबाई नारायण चौधरी इत्येताभिर्मुद्रित.

[illegible] - मुंबई ४०० ०१४

भारतसर्वकारस्य शिक्षण-समाजकल्याणमन्त्रालयस्य आर्थिकेन
साहाय्येनेदं श्रीमन्मुद्गलपुराणं प्रकाशतां नीतम् ।
इति श्रीमन्मुद्गलप्रकाशनमण्डलं तस्मै
शतशो धन्यवादान् वितरति ।

॥ श्रीः ॥

॥ निवेदनम् ॥

॥ ॐ नमः श्रीगजाननाय ॥

महर्षिणा मुद्गलेन प्रणीतस्य मुद्गलपुराणस्य श्रीगणेशस्तुतिपरिप्लुतस्य कियन्महत्त्वमिति नाविदितं सर्वेषां विशेषतश्च श्रीगणेशभक्तानाम्। महर्षिभिर्मुद्गलाचार्यैरस्मिन् पुराणे दक्षाय प्रजापतये श्रीगजाननस्य विविधाऽवतारकथा निवेदिताः। विहाय श्रीगणेशपुराणमेतादृशं पुराणं नैव लभ्यते। परं चेदं पुराणमिदानीं दुर्लभं संजातम्। पंचसप्ततिसंवत्सरेभ्यः प्राक् कुरुंदवाडाधिपतिना केवलं कतिपयानि पुस्तकानि मुद्रितान्यासन्। तानि पुस्तकानि तेनाधिपतिना स्वज्ञातिगृहेषु सुहृत्सु च वितीर्णानि। तदपि न लभ्यतेऽधुना।

एवं च स्थिते सुविख्यातमिदं पुराणं सर्वे श्रीगजाननचरणकमलवन्दनार्थं लभन्तामिति मनीषया तस्य मुद्रणार्थं सर्वात्मना बद्धपरिकराणां विदुषां मण्डलमेकं श्रीमताम् अप्पाशास्त्रिजोशी महोदयानामध्यक्षत्वे विधिज्ञानां श्री० मा. वि. पुरंदरे महोदयानां सहाय्येन संस्थापितम्। अप्पाशास्त्रिणामशेषमायुः केवलं श्रीगजाननस्य पादवन्दने व्यतीतम्। तैर्महता प्रयत्नेनैकं हस्तलिखितं मुद्गलपुराणस्य समासादितम्। तदनंतरं तैः ज्ञातिजनानामन्येषाञ्च बहूनां साहाय्येन पुराणस्यैतस्य हस्तलिखितं मुद्रणार्थमुपकल्पितम्। एवं ते खलु प्रथमे प्रेरका अस्मिन् विषये। परं चास्य पुराणस्य प्रसिद्धेः प्रागेव दुर्दैववशात्ते स्वानंदवासिनो बभूवुरिति महता दुःखेन निवेद्यते। इदं पुराणं प्रसिद्धिं नेतुं येषां महत्याकांक्षाऽऽसीत् तेऽद्य प्रकाशनमहोत्सवस्यास्यानन्दभाजो न बभूवुरित्यहो करालता कालस्य। ततः पश्चात् श्रीमद्भिः अ. सा. राजाध्यक्षमहोदयैरस्य मण्डलस्याध्यक्षधुरा स्वस्कंधयोर्विधृता। सत्यामपि हृद्रोगपीडायां तैरनल्पेनोत्साहेन कार्यमिदं पुरः प्रचालितम्। तेषां तेषां दातॄणां गृहाणि गत्वा द्रव्यसंचयः कृतः। तेषां सर्वं गृहमेव श्रीगणेशमयं वर्तते। श्रीगजाननादृते अन्यः कश्चन विचारोऽपि तेषां मनसि नागच्छति। विहाय श्री. राजाध्यक्षप्रयत्नान् कार्यमिदं न सफलं स्यात्। मयूरग्रामे (मोरगांव) तैर्विविधा मूर्तयः स्थापिताः। तत्र च पानार्थं जलमानेतुं महान् प्रयत्नः कृतः। तदपीदानीमचिरादेव सफलं भविष्यति।

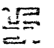
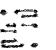

‘डॉक्टर’ इति पदवीधारिणः मीठीबाई महाविद्यालये संस्कृतस्य प्राध्यापकाः श्रीमन्तः सी. ग. देसाई महोदया अस्मिन् कर्मणि प्रायतंत । प्रारंभादेवास्य कर्मणस्तेऽस्मिन् प्रकाशनमंडले समावेशिता आसन् । संस्कृतभाषायां लिखितमिदं पुराणमिति संस्कृतज्ञैर्विना न ज्ञातुं शक्यमिति प्राध्यापकानां श्री. सी. ग. देसाई महोदयानां महत्साहाय्यमुपलब्धम् । प्राध्यापकाः देसाईमहोदया अस्य पुराणस्य महाराष्ट्रभाषायाम् ओवीबद्धमनुवादं कर्तुं बद्धपरिकराः । चतुर्विंशतिसहस्रपरिमितानां श्लोकानां तादृशो महाराष्ट्रभाषायामनुवादः कृतो मुद्रितश्च यदा स्यात् तदा विक्रान्तचरितमिदं स्यादिति न संदेहलवोऽपि । तदनंतरं प्राध्यापकाः व्याकरणाचार्याः श्रीमन्तः मो. वि. महाशब्देमहोदयाः रुइया महाविद्यालये संस्कृतं पाठयन्तः मंडलेऽस्मिन् समागन्तुं विज्ञप्ताः । प्राध्यापकैर्महाशब्देमहोदयैरस्य पुराणस्य संशोधनकार्यस्य भारः स्वीकृतः । केन्द्रसर्वकारस्यानुदानमस्मिन् कार्ये लब्धम् । तत्रैकः समय आसीद्यत् संशोधनमस्य पुराणस्य स्यादिति । प्रा. महाशब्देमहोदयैः विविधानि हस्तलिखितानि पुरतो निधाय महता परिश्रमेण ग्रन्थस्यास्य संशोधनं कृतम् । पुण्यपत्तनस्य श्री. ओंकारमहोदयैस्तेषां सविधे विद्यमानमेकमस्य पुराणस्य हस्तलिखितं सभाष्यं संशोधनार्थं मंडलाय प्रदत्तमिति महान् तेषामनुग्रहः । योगीन्द्रमठे सुनिहितं सुपूजितं यद्धस्तलिखितं विद्यते तदपि श्रीमद्भिः ग. रा. दुराफे महोदयैः कमपि कालं महाशब्देमहोदयेभ्योऽवलोकनार्थं प्रदत्तम् । श्री. रामभाऊ ढेरे महोदयैः श्रीगणपतेः पूजकैरपि हस्तलिखितमेकं स्वायत्तीकृतं कंचित् कालं प्राध्यापकमहोदयानाम् ।

सुमहदिदं पुराणं महता द्रव्यसंचयेन विना मुद्रितुमशक्यप्रायमिति मंडलेन केन्द्रसर्वकारस्य शिक्षण–समाजकल्याणमंत्रालयः द्रव्यसाहाय्यार्थमभ्यर्थितः । तेनाऽपि व्ययस्य प्रतिशतं षष्टिपरिमितः भागः दास्यत इति प्रतिश्रुतमिति महान मंडलस्य संतोषः ।

अस्मिन् विषये उपकृतं खलु मंडलं मुंबापुरीविद्यापीठस्य संस्कृतविभागप्रमुखैः डॉ. त्र्यं. ग. माईणकरमहोदयैः, देहलीनगरस्थैः प्राध्यापकैः डॉ. बी. एम्. चतुर्वेदीमहोदयैश्च । सर्वकारस्थानेनानुदानेनेदं कार्यं सफलं संपन्नम् । श्रीमद्भिरुपलोकायुक्तैः ल. मा. नाडकर्णीमहोदयैरस्मिन् कार्यविषये विशेषां रुचिं प्रदर्श्य भूयो भूयः सम्यक्तया मार्गदर्शनं कृतमिति उपकृताः स्मः । द्रव्यसाहाय्यार्थं नैकविधानि श्रीगणपतिसंस्थानान्यभ्यर्थितानि । तेषां मध्ये केवलं चिंचवडग्रामस्थसंस्थानेन रूप्यकसहस्रत्रयमेकरूप्यकाधिकं (रु. ३००१) प्रदत्तमिति तत् धन्यवादार्हम् । अन्यथा शिवाजीउद्यानगणपतिसंस्थानं दादरग्रामस्य, सिद्धिविनायकसंस्थानं प्रभादेवीग्रामस्य, श्रीसिद्धिविनायकमंदिरं टिटवालग्रामस्य, फडके मंदिरं गिरगांवग्रामस्य, श्रीगजाननसंस्थानं मांगलीग्रामस्येति नैकविधानि संस्थानानि भूयो भूयः सविनयं

याचितानि । परं नैकेनापि तेषामद्यापि किमपि प्रेषितमिति चेखिद्यते चेतः । वस्तुत एतादृशानां संस्थानानामेवेदं मुद्रणकार्यं गणपतिभक्तिवर्धकम् । महाराष्ट्रभाषायां मुद्रणस्यास्य पुराणस्य यन् महत् कार्यमुर्वरितं तस्मिन् द्रव्यसहाय्यार्थं श्रीगजाननस्तेषां सुबुद्धिं ददात्विति प्रार्थयामहे ।

श्रेष्ठिभिः श्री· बाबुरावपारखेमहोदयैर्मुद्रणार्थमस्य सहस्ररूप्यकपरिमितः 'कागजः' (कागद) दत्त इति तेषां ऋणं न विस्मरिष्यामः । आगामिनि महाराष्ट्रभाषायां मुद्रणेऽनल्पं साहाय्यं तैः प्रतिश्रुतमिति धन्यवादार्हास्ते । श्री. गो. आ. मोकल इत्येतैरस्मिन्कर्मणि महत् साह्यं कृतम् ।

अनेकैर्ग्राहकैः पूर्वमेव मूल्यं प्रेषितमिति तेभ्योऽपि वितीर्यते धन्यवादाः । तथैव यैः किल अप्पाशास्त्रिणां गृहमागत्य मुद्रणार्थमस्य पुराणस्य लेखनं कृतं, **श्री. स. कृ. काळे महोदयैः** श्री. मोहनराव कामत महोदयैश्च चित्राणि चित्रितानि श्री. दि. अ. देसाईमहोदयैः सर्वोदयमुद्रणालये तानि मुद्रितानि, मयूरक्षेत्रदेशालेख्यस्यास्मिन्पुराणे समाविष्टाः प्रतिलेखाः श्री. दिवेकरमित्रैः श्री. वि. वि. ऐतवडेकर महोदयैः विनामूल्यं प्रदत्ता इति ते सर्वे धन्यवादार्हाः । श्रीमताम् अप्पाशास्त्रिणां सुपुत्राः श्री. **गणेश विनायक तथा बापू जोशी** महोदयाः स्वपितुः श्रीगणेशविषयकं कार्यं प्रचालयंति । तथैव श्री. ज. शां. देशपांडेमहोदयैः **श्री. न. भा. दंडवते** महाभागैश्च प्रत्यहं साहाय्यं कृतं मुद्रणकार्येऽस्मिन् । अततेऽपि धन्यवादार्हाः । निर्णयसागराख्यमुद्रणालयेऽखिलस्यास्य पुराणस्य १०४१ **पृष्ठात्मकस्य** मुद्रणं संपन्नम् ।

प्रथमं तु तावदासीत् काचन समस्याऽस्य मुद्रणकार्ये । निर्विघ्नतया पारं गमिष्यति वा न वा इत्यासीत् चिंताकुलं चेतः । परं चान्ततः महतोत्साहेनेदं कार्यं समयमर्यादायाः प्रागेव समाप्तिं नीतमिति मुद्रणालयस्य व्यवस्थापकाः कर्मचारिणश्च धन्यवादमर्हंति । तत्रापि श्री. वि. अ. सायनेकरशास्त्रिणः विशेषतो धन्यवादार्हाः । तैः किल सावधानेन मुद्रितानि संशोध्य यावच्छक्यं विशुद्धं मुद्रणं स्यादिति प्रयत्नः कृतः ।

अन्ततो मयूरग्रामस्य योगींद्रमठे निवसद्भिः इदानीं स्वानंदवासिभिः, **बाळशास्त्री केसकर** महोदयैः, श्री. हेरंबराज इत्याख्यैः, तथैव तत्रैव निवसद्भिः ग रा. दुराफे महोदयैः समये समये अमूल्याः सूचनाः कृता इति तैरनुगृहीताः स्मः ।

अधस्तनैर्दानशूरैः रूप्यकशतद्वयादूर्ध्वं द्रव्यसाहाय्यं कृत्वा प्रोत्साहिता वयमस्मिन् कार्ये ।

	रूप्यकाणि
डॉ. त्र्यं. द. ताम्हनकर	२१००
श्री. जी व्ही. पेंडुरकर आणि कंपनी	११११
श्री. सौ. आनन्द तथा दादासाहेब पुराणिक	१००२
सु. ई. भन्साळी	१००१
सौ. कुमुदिनी मुकुंद गुमे	५०१
श्री. के. सी. छेडा	५००
सौ. मंजिरी नाईक (अमेरिका)	२५१
श्री. वा. वि. ओडेकर	२५१
श्री. आर्. व्ही रावदसकर	२५१

श्री. भालचंद्र मंगलमूर्ती जोशीमहोदयैः मुद्रण महत्त्वादूर्ध्वं रूप्यकाण्यानीतानि । चिमणलाल पेपर कंपनी इत्यस्या श्री. अरविन्द शहा महोदयैरपि दानादूर्ध्वं पुस्तकानि कॉर्पोरेशन इति प्रतिष्ठानमिति द्वावपि धन्यवादार्हौ । श्री. ग. का. रायकर महोदयैः स्वकीये श्रीदीपलक्ष्मीमासिके. मराठा - नवशक्ति - महाराष्ट्र टाइम्स - नवाकाळ, सकाळ - केसरी इत्यादिदैनिकानां संपादकैः आत्मनो दैनिके पत्रे. तथैव श्री. वसन्त अ. गाडगीळ महोदयैः शारदायां पुराणस्यास्य प्रकाशनवार्ताः प्रसिद्धिं नीता इति ते सर्वेऽपि धन्यवादार्हाः ।

—ः विदुषां वशंवदा ः—

प्रकाशनोपसमितिसदस्याः

(१) अ. सा. राजाध्यक्ष

(२) मी. ग. देसाई (४) ग. वि. जोशी

(३) मो. वि. महाशब्दे (५) न. भा. दंडवते

दिनांक – २-१०-१९३६ ।
१८९८ शकाब्दः ।
विजया दशमी ।

* ...न्यस्य स्थाने ... इति महाराष्ट्रभाषाया शब्दः प्रयुक्तः ।

॥ श्रीः ॥

॥ प्रस्तावना ॥

अगजाननपद्मार्कं गजाननमहर्निशम् ।
अनेकदं तं भक्तानामेकदंतमुपास्महे ॥ १ ॥

मौद्गलं पुराणम्—श्रीगणेशस्य विविधावतारकथाः कथयदिदं श्रीमन्मुद्गलपुराणं श्रीमुद्गलाचार्यैर्महर्षिभिः कदा, कस्मिन् शतके लिखितमिति न ज्ञायते । अंतरा कतिपयेषु संवत्सरेषु विलुप्तमिदं नवखंडात्मकं पुराणं श्रीगणपतिना ब्राह्मणरूपेण मयूरग्रामे (मोरगांव) निवसतां श्रीगणेशयोगींद्राणां हस्ते प्रदत्तमिति विद्यते सुविख्याताऽऽख्यायिका । श्रीमद्गणेशयोगींद्रगौरवनाम्न्यां श्रीमद्गणेशाख्यानमालायां श्रीमन्मौद्गलप्रसादप्राप्तिनामकमाख्यानं वर्तते । तस्मिन्नेतादृशी आख्यायिका सर्वत्र प्रसृता आसीत् । तथाहि—' गणेशयोगी ' नामकः कश्चन महान् सत्पुरुषोऽस्मिन् मोरेश्वरक्षेत्रे किलाभूत् । श्रीमयूरेशप्रभुणा ब्राह्मणरूपेण तत्रागत्य तस्मै इदं श्रीमुद्गलपुराणं, तदानीं यावत् सर्वथा प्रलुप्तं प्रदत्तं, ततश्च श्रीगणेशयोगीन्द्राचार्यैः स्वयमिदं लिखितम् । अद्य यावत् तदेव लोकेषु प्रसिद्धम् । इति विद्यते आख्यानम् । (अंकुशाङ्कः शके—१८७४ श्रावणमासे)

श्रीमन्मौद्गलं महापुराणं, अथ च श्रीमन्मौद्गलादेशशास्त्रम्, इति ग्रंथद्वयं विद्यते परं च न कुत्रापि लभ्यत इत्यासीन् महती चिंता श्रीगणेशयोगींद्राणां मनसि । तदानीं तैः भारते विद्यमानानि पुरातनानि विद्यापीठानि, आचार्यस्थानानि, काशीसदृशेषु नगरेषु पंडितानां निवासस्थानान्यवलोकितानि । पृष्टानि च भूयो भूयः । परं च न क्वापि पुराणमेतदुपलब्धम् । यत् सत्यं श्रीयोगींद्रा अपि मुद्गलाचार्याणामवतारा एव । तेषामिदं चिंताकुलं चेतोऽवलोक्य श्रीगजाननेन ब्राह्मणरूपेण तत्रागत्य चतुर्थ्यां चतुर्थ्यां तिथौ पुराणमिदं तेभ्यः समर्पितम् ।

यद्यपि पुराणमिदं न प्रमुखेष्वष्टादशपुराणेष्वंतर्भूतं, न वा उपपुराणेष्वपि समाविष्टं तथापीदमान्त्यं पुराणमित्युल्लेखो दृश्यतेऽस्य पुराणस्याध्यायानां समाप्तौ ।

पुराणरस्य विनिर्मात्रे श्रीगणेशावतारिणे ।
ब्रह्मस्वरूपिणे तुभ्यं मुद्गलाय नमो नमः ॥

महर्षिमुद्गल :—मुद्गलाचार्याणामवतारकथा पुराणान्तरेषु विशेषतो मारीचे महापुराणे वर्णिता विद्यते । महामुनिरयं मुद्गराकृतितेजोगोलकरूपेणाङ्गिरसो मुनेः पुरस्तात्पतितः । बालकोऽयं तेन स्वपत्न्यै श्रुतिदेव्यै समर्पितस्तया च स्तन्यपानेन पुत्रीकृतः । तदनंतरं 'भो महामुने मम श्रेष्ठो भक्तोऽयं, ममांशरूपो गृहे तेऽवतीर्णस्तस्य मुद्गल इत्यभिधानं कुरु इति श्रीगजाननेनाकाशवाण्याऽऽदिष्टेनाङ्गिरसा तस्य संगोपनं कृतम् । यथाविधि च व्रतबंधादयः सर्वे संस्कारा विहिताः । अत्र्यनसूययोः सुतया दत्तात्रेयस्य भगिन्याऽऽत्रेय्या सह मुद्गलस्य विवाहोऽपि संपन्नः । गच्छता कालेन मुद्गलेन परमात्मतत्त्वमात्मसात् कर्तुं शिलोञ्छाजीवमाश्रितेन तीव्रं तपश्चरणमारब्धम् । मुद्गलपुराणस्य प्रथमे खण्डेऽष्टादशेऽध्याये मुद्गलेन स्वयमेवास्या वृत्तेर्वर्णनमेवं कृतम्—

अहं तपसि संविष्टः शिलोञ्छाजीवमाश्रितः ।
दश पञ्च दिनेष्वेव द्वादश्यां पारणं मम ॥
द्रोणमात्रं चिनोम्यन्नमुपोषणसमन्वितः ।
तेनान्नेन यथान्यायं पञ्च यागान् करोम्यहम् ॥

तपसोऽस्माद् भीतेन देवेन्द्रेण मुनिर्दुर्वासाः प्रेषितोऽन्तरायं तपसि निर्मातुम् । परं मासत्रयमुपोषितोऽपि मुद्गलो व्रतान्न विचचाल । तेन प्रीतो दुर्वासास्तस्मै वरं दत्त्वा निर्जगाम । निर्गते दुर्वाससि विमानमेकं मुद्गलं स्वर्गं नेतुमागतम् । मुद्गलस्य तदानीं देवदूतेन सह संवादः संजातः । स्वर्गसुखं न शाश्वतम् । तत्र चेतसः स्वास्थ्यं नास्ति । भेदोऽपि वर्तत इति विचार्य स्वर्गगमने स मन्दादरोऽभूत् । विमानं च तेन विनैव प्रतिनिवृत्तम् । ततश्च मुद्गलेन स्थापिताऽङ्गिरा विज्ञप्त उपदेशार्थम् । तदाऽङ्गिरा मुद्गलाय गाणेशमद्वैतं सिद्धान्तं परमं ब्राह्मणस्यतज्ञानमुपदिदेश । एकाक्षरमन्त्रे च स दीक्षितः ।

अत्रान्तरे मुद्गलस्य पत्न्याः आत्रेय्याः सुतस्सूत । तस्याभिधानं 'नाक' इति निश्चितम् । ततः पुत्रं तज्जननीं चाश्रमे निधाय मुद्गलः पुनस्तपश्चरितुं निर्जगाम । तस्य तीव्रेण तपसा प्रीतः श्रीगणेश उवाच प्रीतोऽस्मि ते मुद्गल । भक्तिपथं विकासयितुं नियुक्तस्त्वं विरचय श्रीमुद्गलं पुराणम् । मौद्गलीं स्मृतिं चोद्धर्तुं गणेशभक्तानिति । तदनन्तरं शिवरापदस्थाय दक्षाय मुद्गलः स्वचरितं सम्पूर्णं च पुराणं कथयामास ।

विविधेष्वेष्ववतारेषु श्रीगजाननेन हतानां राक्षसानां नामानि किमपि विशेषं सूचयन्ति खलु। मत्सरासुरः, दम्भासुरः, मदासुरः, मोहासुरः, लोभासुरः इत्येतान् राक्षसान् हत्वा नाम षड्रिपून् नाशयित्वा मनःसंयमेन चित्तवृत्तिनिरोधेन योगमार्गेणान्तेन योगानन्दः प्राप्यत इति किल रहस्यमस्य मुद्गलपुराणस्य।

पुराणेऽस्मिन् श्रीगजाननस्य विविधावताराणां कथाः कथिताः। श्रीरामायणमहाभारतयोः श्रीमद्भागवतस्यान्येषां च पुराणानां कथाभागोऽत्र वर्णितो दृश्यते। अत एवेदं पुराणमान्त्यमित्युच्यते। एतेनेदं पुराणमेतेषां पुराणानां पश्चाल्लिखितमिति ज्ञायते। रचयिताऽस्य पुराणस्य सर्ववित् सर्वज्ञश्च विद्यते। नैकविधानां विषयाणां समूलं विचारः, सर्वासु कथासु गाणेशं तत्त्वं कीदृशं प्रधानम्, सर्वेषु मासेषु याः शुक्लकृष्णचतुर्थ्यो वर्तन्ते तासां महत्त्वं किम्, तासु व्रताचरणेन का सिद्धिः प्राप्यत इति सर्वं विमृश्यते। विमर्शावसरे च यानि विविधान्युदाहरणानि उल्लिखितानि, यानि नैकविधानि तत्त्वानि प्रसारितानि यज्ज्ञानं प्रकटीकृतं तेन रचयितुः सर्वज्ञत्वं ज्ञातं भवति। व्यासोच्छिष्टं जगत् सर्वमिति यन्महाभारतविषय उच्यते तदेव मुद्गलोच्छिष्टं जगत्सर्वमित्यपि पुराणस्यास्य विषये वक्तुं शक्यम्। प्रारम्भे लिखिताऽनुक्रमणिका द्रष्टव्या। तेन स्यात्काचित्कल्पना। नवमे खण्डे तु सम्पूर्णा योगगीता विरचिता वर्तते। तत्र योगस्य साकल्येन विचारः कृतः। योगस्थितिवर्णनम्, योगभ्रष्टचरितम्, विभूतियोगः, शुक्लकृष्णगतियोगः, क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानयोगः, गणेशरहस्ययोगः, इति तत्र वैविध्यं दृश्यते। मम तु मतिः योगविषये यज्ज्ञानं तत्सर्वमत्र संगृहीतमिति। इदमस्य पुराणस्य वैशिष्ट्यमुच्यते। मुद्गलाचार्यो योगविषये प्रथमे विद्वांस इति कथयितुं योग्यम्। अत एव मयूरग्रामे विद्यमानो मठो योगीन्द्रमठ इत्युच्यते पीठाचार्याश्च योगीन्द्रा इति। यत् षष्ठे खण्डेऽस्य पुराणस्य मयूरग्रामस्याशेषतो वर्णनं कृतम्। यच्च तस्य ग्रामस्य परिसरोऽपि यथावद्वर्णितस्तेनेदं पुराणमस्मिन्नेव ग्रामे मुद्गलाचार्येण विरचितमिति प्रतिभाति।

श्रीमुद्गलांशसंभूतं गाणेशाग्रेसरं परम्।
श्रीमद्गणेशयोगीन्द्राचार्यवर्यं नमाम्यहम्॥

श्रीगणेशयोगीन्द्राः—श्रीगणेशयोगीन्द्राणां मयूरग्रामेऽनन्यसाधारणं स्थानं विद्यते। पितरौ योगीन्द्राणां गुर्जरप्रान्ते आम्बीग्रामे निवसतः स्म। प्रायः शतकचतुष्टयात् प्राक् सोरटी सोमनाथ इति ख्यातस्य क्षेत्रस्य नातिदूरे वर्तमाने आम्बीग्रामे मोरेश्वर इति विद्वान् विप्रश्रेष्ठो प्रतिवसति स्म। भार्याया-

स्तस्याभिधानं सुशीलेति । अनपत्यतया खिद्यमानौ तौ दम्पती मयूरग्रामस्य माहात्म्यं श्रुत्वा तप आचरितुं गुर्जरदेशान् मयूरेशक्षेत्रमागतौ । तयोस्तपसा प्रीतो मयूरेशो भवतोर्मनीषा सफला भवत्विति वरं दत्तवान् । वरेण तेन स्वस्थानमागतायाः सुशीलायाः पुत्रलाभः सञ्जातः स श्रीमन्मुद्गलाचार्याणामयमवतार इति कथ्यते । दिवसोऽयं १४९९ शकाब्दे ईश्वरनाम्नि संवत्सरे श्रावणमासस्य शुक्लपक्षस्य पञ्चमी-भौमवासरः । बालकस्यास्य 'गणेश' इति निश्चितं नाम । विद्यार्जनानन्तरं शृङ्गेरीपीठस्थैराचार्यैर्गणेशोऽयं संन्यासाश्रमे दीक्षितः । ततश्च योगीन्द्रा इमे मयूरेशक्षेत्रमागताः । चरितमिदं तेषां श्रीअङ्कुधारिभिर्लिखितं श्रीयोगीन्द्रविजयनामके ग्रन्थे लिखितं वर्तते । श्रीगणेशयोगीन्द्रैरस्मिन् क्षेत्रे तीव्रं तपश्चरणं कृतम् । मुद्गलपुराणं दुर्लभमिति चिन्ताकुलेभ्यस्तेभ्यः कदाचिदेकेन ढुंढिराजाख्येन ब्राह्मणेनेदं पुराणमानीय प्रदत्तमिति विद्यते किंवदन्ती । चतुर्थ्यां चतुर्थ्यामादाय प्रदायेति कृत्वाऽस्य पुराणस्य नव खण्डास्तेभ्यः समर्पिताः । ब्राह्मणोऽयं साक्षाद्गजानन आसीदिति कथ्यते । अस्मिन् पुराणे तैः स्वयं विस्तृतं भाष्यं लिखितम् । तेनैतेषां विद्वत्त्वं सर्वज्ञत्वं च प्रतीयते । योगविषये तेषां कोऽपि विशेषोऽभ्यास आसीत् । मुद्गलपुराणे विद्यमानाया योगगीताया उपरि तैर्यद्भाष्यं लिखितं तेनेदं ज्ञायते । स्वयमपि ते योगीश्वरा आसन् । अत एव सप्तविंशत्यधिकशतकद्वयं संवत्सराणां तेषामायुरासीत् १७२७ शकाब्दस्य माघमासस्य कृष्णपक्षे दशम्यां तिथौ ते स्वानन्दवासिनो बभूवुः । श्रीगणेशविषयेऽखिलं सुस्पष्टं ज्ञानं सर्वेषां भवत्वित्यस्ति विशेषोऽवतारकार्यस्याचार्याणाम् ।

निजे भूस्वानन्दे जडभरतभूम्यां परतरे
तुरीयाबास्तीरे परमसुखदे त्वं निवससि ।
मयूरायानाथस्त्वमसि च मयूरेश भगवन्
अतस्त्वां सन्ध्याये शिवहरिविरिब्रह्मजनकम् ॥

श्रीमयूरेशक्षेत्रम् —(मोरगाव) अष्टसु विनायकक्षेत्रेषु विख्यातमिदं 'मोरगाव' इति स्थानं महाराष्ट्र-राज्ये पुण्यपत्तनात् दशसु योजनेषु जेजुरीक्षेत्रतश्च द्वयोर्योजनयोर्वर्तते । अत्र ब्रह्मा विष्णुर्महेशः शक्तिः सूर्यश्चेति पञ्चभिरीश्वरैर्गणेशभक्त्या तपसा च सृष्टिस्थित्यर्थं सामर्थ्यं समासादितमिति श्रूयते । साक्षात् स्वयं ज्योतिर्युतमिदं क्षेत्रं सर्वक्षेत्र-बीजक्षेत्र-क्षेत्रराजेत्यादिभिर्विविधैरभिधानैर्विश्रुतम् । अत्र च मुद्गलः, जडभरतः, शुकः, दत्तात्रेयश्चेति चत्वारो मुनयो दिव्यरूपेण विचरन्तीत्यपि कथयन्ति । इदं क्षेत्रं सर्वेषु गाणपत्यक्षेत्रेष्वाद्यं, श्रीस्वानन्देश-च्छया प्रकटीभूतमिति भूस्वानन्दमित्युच्यते । यस्याः कह्नाख्यायाः सरितस्तीरे स्थानमिदं विद्यते सा नदी 'कह्नागङ्गा' इति तत्रत्यं तीर्थं च ब्रह्मकमण्डलुतीर्थमिति प्रसिद्धम् । अङ्कुशस्य शस्त्रस्यात्रानन्यसाधारणं

महत्त्वमस्ति । अत्रत्या या गणेशमूर्तिस्तस्या हस्तेऽङ्कुशो नास्ति परं श्रीगणेशयोगीन्द्राणां सविधे या मूर्तिरासीत् तस्या हस्तेऽङ्कुशो विद्यते । इयं मूर्तिः ओंकार इत्येतेषां गृहे पुण्यपत्तने दृश्यते । मदरूपिणो गजस्य दमनार्थमङ्कुशोऽयं गजाननेन धार्यत इति कथ्यतेऽस्मिन् विषये । श्रीगणेशयोगीन्द्राणां पश्चाद्ये श्री. टिकेकरमहोदया आचार्याः पीठेऽस्मिन्नागतास्तेऽङ्कुशधारिण इत्यात्मानं कथयन्ति स्म । तैः प्रचालितमेकं नियतकालिकमपि 'अङ्कुश' इति नाम्नाङ्कितम् । आचार्या अप्यत्रत्याः सततमङ्कुशं धारयन्ति स्म । श्रीगणेशमन्दिरमत्रात्युच्चैस्तटेन परिवेष्टितम् । पुरस्तादश्मनो महान् मूषिकस्ततश्च विशालो नन्दी । मन्दिरस्य परितोऽष्टानां विनायकानामितरासां च देवतानां द्वाचत्वारिंशन्मूर्तयः सन्ति । नातिदूरे च नग्नभैरवस्य प्रमुखं स्थानं विद्यते ।

अत्रत्यो **योगीन्द्रमठः**—अस्य प्रमुखं वैशिष्ट्यम् । योगीन्द्राणां परम्परायां श्रीगणेशयोगीन्द्रेणात्र मठे वसतिः कृता । तेभ्यो गणपतिना ब्राह्मणरूपेणेदं **मुद्गलपुराणं** समर्पितम् । तैश्च तत् स्वहस्तेन लिखितम् । तस्मिन् भाष्यमपि लिखितम् । मुद्गलपुराणेऽस्मिन् स्थानस्यास्य माहात्म्यं वर्णितं विद्यते । श्रीगणेशयोगीन्द्राणां सप्तविंशत्यधिकशतकद्वयमायुरासीत् । तेषां पश्चात् श्रीअङ्कुशधारिणः, ततश्च श्रीहेरम्बराज बाळशास्त्रिण इत्यासीत्परम्परा । एतेषां त्रयाणां समाधयोऽस्मिन् स्थानेऽधुना विद्यन्ते । श्रीगणेशयोगीन्द्राणां जन्मनः प्रभृति **योगीन्द्रशकः** प्रारब्धो भवति सोऽस्मिन् १९७६ संवत्सरे योगीन्द्रशकाब्दः ३९९ इति प्रचलति । अन्यच्चैकं वैशिष्ट्यं यदत्रत्या गणेशभक्ता **गा. व. गा.** (गाणेशवरिष्ठगाणपता) इत्युच्यन्ते । मौद्गलप्राप्तिकथायां लिखितम्—अयि भो भारतवर्षीयाः अहो महद्भाग्यं भवतां यदेतादृशमतीव पवित्रं क्षेत्रं युष्माकं देशे वर्तते । भूस्वानन्दनाथः साक्षात् मयूरेशोऽत्र निवसति । सर्वेषां दोषाणामपहारिणी तुरीयतीर्थमयी श्रीब्रह्मकमण्डलुगङ्गा, पञ्चमं ब्रह्मस्वरूपं स्वानंदेशेनाङ्कुशप्रहारेण निर्मितं गणेशतीर्थमङ्कुशतीर्थमत्रास्ति । श्रीयोगीन्द्रमठाधिष्ठितारः श्रीगणेशयोगीन्द्राश्चात्र निवसन्ति स्मेति । अपरञ्च वैशिष्ट्यं **यन्मौद्गलसम्प्रदायनाम**कोऽपरः सम्प्रदायोऽपि विद्यते । श्रीमन्महागाणपत्यानां साम्बशिवशास्त्रिणामेकं पत्रं श्रीअङ्कुशधारिणां सविधे आगतम् । तत्र ते लिखन्ति—सूर्यसम्प्रदाय एव मुद्गलसम्प्रदायः । मुद्गलसाम्प्रदायिनां रक्तगन्धानुलेपनं ललाटे **सिन्दूरतिलकधारणञ्च** । एतेषां **प्रस्थानत्रयमपि** भिन्नम् । व्यासाचार्याणां यथा उपनिषदः, ब्रह्मसूत्रं, भगवद्गीता चेति प्रस्थानत्रयी तथा मौद्गलादेशः, गाणेशपञ्चकब्राह्मणस्पतपञ्चकादयो दशोपनिषदः योगगीता चेति प्रस्थानत्रयी मुद्गलाचार्याणाम् । अन्ततश्च **योग** इत्यस्ति असाधारणो विशेषोऽस्य स्थानस्य । मुद्गलाचार्यादारभ्य हेरम्बराजपर्यन्तं सर्वे आचार्या योगीन्द्रा इत्युच्यन्ते । श्रीगणेशयोगीन्द्रास्तु योगाभ्यासनिपुणा दृश्यन्ते । मुद्गलपुराणेऽस्मिन्वर्तमानायां योगगीतायां

तैर्यद् भाष्यं लिखितं तत एव तेषां योगनिष्णातत्वं प्रतीयते । मुद्गलपुराणेऽपि श्रीगणपतिविषये योगशब्दः कतिवारमागत इत्यस्ति संशोधनविषयः । स्वयं श्रीगणेशयोगीन्द्राणां योगाभ्यासेनैव वर्धमानमायुः संवत्सराणां सपादशतकद्वयादूर्ध्वमासीदिति विदितमेव सर्वेषाम् । इत्येवादिभिर्विशेषैः सनाथमिदं स्वानन्दनाथस्थानं कस्य भारतीयस्य चेतो नाकर्षयेत् ।

श्रीयोगीन्द्रमठस्य महती खलु परम्परा कथ्यते । योगीन्द्राः श्रीमुद्गलाचार्याः, भृशुंडीमहाराजाः, भगवत्पादाचार्याः, गौडपादयोगीन्द्राः, गिरिजासुतयोगीन्द्राः ब्रह्मानन्दयोगीन्द्राः इत्यादीनामाचार्याणामियं परम्पराऽन्तरा अन्तरा विलुप्ता सती श्रीगणेशयोगीन्द्राणामाचार्यत्वे षोडशे शतके ख्रिस्ताब्दस्य पुनः प्रचलिता । तदनन्तरं संवत्सरशतं भूयोऽपि विलुप्ता ख्रिस्ताब्दस्य गते एकोनविंशतितमे शतके श्रीअङ्कुशधारिणामाचार्यत्वे पुनः प्रतिष्ठापिता । अङ्कुशधारिणां श्री. गणेशाचार्याणां टिकेकरमहोदयानमवतारकालः १८०१ शकाब्दस्य माघमासस्य शुक्लपक्षस्य पूर्णिमापर्यन्तमासीत् । तदनन्तरं श्रीहेरम्बराज बाळशास्त्रिण केसकरमहोदय आचार्या बभूवुरस्य पीठस्य । ते १९७४ ख्रिस्ताब्दस्य १४ डिसें. दिने स्वानन्दवासिनोऽभवन् ।

मुद्गलपुराणस्य परीक्ष्य विवेचनम् :—मुद्गलपुराणस्यास्य मुद्रणं कर्तव्यमिति मुद्गलपुराणप्रकाशनमण्डलेन यदा निश्चितं तदैवैतस्य पुराणस्य परीक्षणं-संशोधनं कृत्वा तत्र विविधानि हस्तलिखितानि सन्ति न वा, यदि सन्ति तत्र पाठभेदाः के लेखनदोषाः सन्ति न वेति परीक्ष्य मुद्रणं कर्तव्यमिति मनीषया हस्तलिखितानि प्राप्तुं प्रयत्नः कृतः । सभाष्यस्य पुराणस्यैकं हस्तलिखितं पुण्यपत्तने श्री. ओंकारमहोदयानां सविधे आसीत्तच्छीघ्रमानीतम् । तैरपि विना प्रत्यवायेनास्माकं हस्ते प्रदत्तम् । तदत्र 'क' इत्यभिधीयते । संवत्सराणां पञ्चसप्ततेः प्राक् कुरुन्दवाडसंस्थानाधिपतिनाऽस्य पुराणस्य सभाष्यस्य मुद्रणं कृतमासीत् । तदपि महता प्रयासेन प्राप्तमस्माभिः । तत् 'ख' इति कथ्यते । अन्यदेकं हस्तलिखितमिदं पुराणं श्रीयोगीन्द्रमठे विद्यते । तस्य तत्र प्रत्यहं पूजा क्रियते । तत्तु तस्मात् स्थानादन्यत्र न नीयत इति तत्र गत्वा श्रीमता ना. दुराणे महोदयानां कृपया मया तदवलोकितम् । तत् 'ग' इत्युच्यतेऽत्र । अपरमेकं हस्तेन सम्यक्तया लिखितं पुस्तकं श्री. रामभाऊ देवे महोदयानां श्रीगजाननस्य पूजकानां सविधे तत्र मयूरेशप्रान्ते (मोरगाव) विद्यते तदपि मया निरीक्षितम् । तदत्र 'घ' इति नाम्ना संबोधितम् । एतत् 'घ' इति पुस्तकमेतेन श्री. गणेश दिनकर पाठक इत्यनेन सपादशतकात् प्राक् लिखितमित्युपसंहारे निर्दिष्टम् । चतुर्थस्य खण्डस्य लेखनं १७३४ शकाब्दे ज्येष्ठकृष्णचतुर्थ्यां मन्दवासरे समाप्तम् । पञ्चमस्तु खण्डः १७३८ शकाब्दे समाप्तिं नीतः । एतत् पुस्तकं पूजास्थाने यत् 'ग' इति पुस्तकं विद्यते तस्मादेव

लिखितमिति तत्र न कचिद्भेदो दृश्यते 'ग' इति पुस्तकं श्रीमद्भिर्गणेशयोगीन्द्रैः स्वयं लिखितं दृश्यते । स्वहस्तेन लिखितानि तेषां कानिचित्पत्राणि श्री ओंकारमहोदयानां सविधे वर्तन्ते । तानि मयाऽवलोकितानि । तत्र वर्ततेऽक्षरसाम्यम् । अत एव तस्य 'ग' पुस्तकस्य पूजा विधीयते परम्परयेति प्रतिभाति । एतत्पुराणं श्रीगणपतिना ब्राह्मणरूपेण स्वयं योगीन्द्राणां सविध आनीतमिति लिखितपूर्वम् । स ब्राह्मण एकस्यां चतुर्थ्यामानीयैकं खण्डं तं द्वितीयस्यां नीतवानिति श्रूयते । एवं पञ्चदशदिनावसरे स खण्डो लेखितव्यो भवति । तेन त्वरितं लिखितमिति सन्ति केचन दोषाः । विशेषतो वृत्तभङ्गस्य । गणेशयोगीन्द्राणां निवासो गुर्जरदेशे आसीत् । अस्ति च तत्र कश्चनोच्चारणभेदो विशेषतः सकारषकारयोः । देशत उच्चारभेदो न दोषाय कल्पते । परं लेखनेऽपि स दृश्यते कदाचिदत्र । प्रथमखण्डस्य तृतीयाध्यायस्य दशमे श्लोके बहिष्कृतः इत्यस्य स्थाने 'बहिस्कृतः' इति शब्दो क ग पुस्तकयोर्दृश्यते । 'ख' पुस्तकेऽस्माभिश्च स 'बहिष्कृतः' इति कृतः । अस्मिन् पुराणे गणेशयोगीन्द्रैः स्वयं भाष्यं लिखितम् । तत् 'क' पुस्तके तैः स्वहस्तेन लिखितं दृश्यतेऽक्षरसाम्यात । ख-पुस्तकं सभाष्यं मुद्रितं विद्यते । अस्य 'ख' पुस्तकस्य मुद्रणसमये केनापि व्युत्पन्नेन पण्डितेनेदं कार्यं स्वीकृतं दृश्यते । तेन यावच्छक्यं विशुद्धं कृत्वेदं पुस्तकं मुद्रितम् । इदं 'क'–पुस्तकं तस्य पुरस्तादासीदन्यद्वा किंचनेति न जाने । परमिदं 'ख'पुस्तकं विशुद्धकल्पं विद्यते । 'क' पुस्तके कचिदशुद्धिः बहुत्र च वृत्तभङ्गो दृश्यते । 'ख' पुस्तके एतत्सर्वं यावच्छक्यं दूरीकृत्य मुद्रणं निर्दोषतां नीतम् । तत्रापि ये केचनोर्वरिता दोषाः प्रायो मुद्रणदोषास्तेऽस्माभिर्निराकृताः । एतेनेदं पुस्तकं यथा पूर्णतया विशुद्धं स्यात्तथाऽस्माभिः प्रयतितम् । कस्मिंश्चित्स्थले 'ख' पुस्तकापेक्षया 'क' पुस्तकस्यैव पाठः समीचीनो दृष्ट इति परिवर्त्य स एव पाठोऽस्माभिः स्वीकृतः । एतस्य सर्वस्य दिग्दर्शनमिति दृश्यतामधस्तनम् । तथाहि—

प्रथम एव श्लोके 'ध्याये स्थिरेण मनसा' इति 'क' पुस्तके वर्तते । वृत्तविचलनादत्र 'स्थिरेण चित्तेन' इति 'ख' पुस्तके कृतमस्माभिरपि स एव पाठः स्वीकृतः । एवं मूलपुस्तकविघटनदोषः स्याच्चेत् प्रथमं स तेषां संश्लिष्यति तदनन्तरमस्माकम् । इदं प्राचीनं पुराणमिति ये गृह्यादिवद्वा सन्धिविच्छेदनस्य वा आत्मनेपदपरस्मैपदव्यत्यासस्य वाऽऽर्षप्रयोगास्ते तथैव निहिताः । 'हस्तपादैः' (२.५०.२७) इतिवत् समासा अपि आर्षा दृश्यन्ते ।

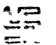
(क) मुद्गलस्य– (ख) दक्षमुद्गल– मुद्गलदक्ष– इत्यनेन वृत्तभङ्गो भवतीति 'ख'–पुस्तके 'दक्षमुद्गल' इति कृतम् । व्याकरणदृष्ट्यापि तदेव निर्दोषं भवति । परं 'ददर्श तत्र मुद्गलः'

(क) इत्यत्र वृत्तभङ्गो भवतीति 'अदर्शत्तत्र मुद्गलः' (ख) इति कृतम्। 'परमदर्शदिति' सदोषं रूपमित्यस्माभिः 'अपश्यत्तत्र मुद्गलः' इति शुद्धं रूपमुपयोजितम्। 'तदादिरहमञ्जसा' (क) (२-६४-८) इत्यस्य स्थाने 'तदहात्' इति सदोषं रूपं (ख) दृश्यते। द्वे अपि रूपे अशुद्धे। अस्माभिः ख-पुस्तकस्य रूपं स्वीकृतम्। अन्त्ये वयसि (२-२-४६) (क) इत्यस्य स्थाने 'अन्ते वयसि' इति (ख) सदोषं रूपं विद्यते। अस्माभिः 'अन्त्ये' इति कृतम्। (१-३४-४३) इत्यत्र 'प्रभेदुः' (क) 'अभिद्यन्' (ख) इति रूपद्वयमप्यशुद्धं, तत्र 'अभिन्दन्' इति रूपं प्रयुक्तम्। (२-४२-५) क-पुस्तके 'त्रिभुवनं प्रजेष्यामो' इति वर्तते। वृत्तार्थं ख-पुस्तके 'प्रजेष्यामो त्रिभुवनम्' इति सदोषसन्धिसहितः पाठो दत्तः। (प्रजेष्याम-स्त्रिभुवनमित्यपेक्ष्यते)। अत एवास्माभिर्मूलः पाठः स्वीकृतः। (१-४९-१०) 'द्वौ चरू ह्यग्निकुण्डे स' इति (क-ख) पुस्तकयोर्वर्तते। वस्तुतोऽत्र 'हि' इत्यस्य निवेशोऽनावश्यकः। 'चरू' इति प्रगृह्यम्। तेन हि तत्र प्रकृतिभावो भविष्यति। (४-१५-५२) (क) पुस्तके 'अद्यप्रभृतिरारभ्य' (ख) पुस्तके 'अद्यप्रभृतिमारभ्य' इति द्वावपि पाठावशुद्धौ। अस्माभिः 'अद्यप्रभृति रागेण' इति कृतम्। इत्यवाद्यनल्पं संस्करणं कृतम्। तत्तु विवेचकैस्तत्र द्रष्टव्यम्।

एकस्तु विशेषोऽस्माभिरस्मिन् पुराणेऽवलोकितः। अत्र महाराष्ट्रे प्रयुक्तान्यनेकानि रूपाणि नैकवारमुपयोजितानि वर्तन्ते। तथा हि – 'हावभावप्रयुक्तानि चेष्टितानि प्रजापते'। (१-२३-१८). [हावभाव करणे]. 'पुरस्कृत्यासिना हन्तुं नग्नं खड्गं चकार सः'। (२-१९-३३) [नंगी तलवार]. 'ननर्त हृष्टरोमा वै देहभानविवर्जितः'। (२-३०-१२) [देहभान विसरून] 'प्रणेमुर्मुनयो देवा दण्डवत् पृथिवीतले'। (२-३१-४६) [तया माझें दंडवत] 'तत्र चौरा धनं हृत्वा पलन्तश्च समाययुः'। (३-४०-१७) [पळाले]. वस्तुतोऽयं पलधातुः संस्कृते न विद्यते। परमयं धातुर्बहुवारं 'पपाल' 'पेलुः' इत्यादिषु रूपेष्वत्रोपयोजितः। अनेन महाराष्ट्रस्यातीव सामीप्यमस्य पुराणस्य वर्तत इति सुधियो विभावयन्तु। इति शम्।

दि० २१।१०।१९७६ मो. वि. महाशब्दे

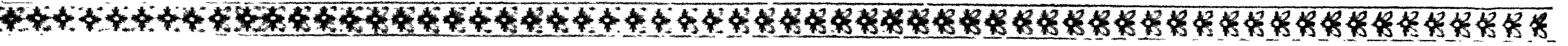
॥ श्रीमन्मुद्गलपुराणस्याध्यायक्रमेण विषयानुक्रमः ॥

खंडः १ – वक्रतुंडचरितम् ।

खंडः २ – एकदन्तचरितम् ।

खंडः ५ – लंबोदरचरितम् ।

खंडः ६ – विकटचरितम् ।

॥ इत्यनुक्रमणिका समाप्ता ॥

॥ श्रीगजाननार्पणमस्तु ॥